

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 20 (2025)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Analysis and Critical Observations on the Anarcho-Primitivism of John Zerzan

Myron Zacharakis

doi: [10.12681/ethiki.44122](https://doi.org/10.12681/ethiki.44122)

To cite this article:

Zacharakis, M. (2026). Analysis and Critical Observations on the Anarcho-Primitivism of John Zerzan. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (20), 5–12. <https://doi.org/10.12681/ethiki.44122>

Ανάλυση και κριτικές παρατηρήσεις επί του αναρχοπροτογονισμού του John Zerzan

ΜΥΡΩΝ ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ

Περίληψη: Στο παρόν άρθρο θα ασχοληθούμε με τις ιδέες του κινήματος του αναρχοπροτογονισμού (anarcho-primitivism, αποκαλείται επίσης «πράσινο» αναρχισμός ή και οικoαναρχισμός), όπως αυτές έχουν διατυπωθεί από τον σύγχρονο Αμερικανό θεωρητικό του, John Zerzan. Ο Zerzan βλέπει ευνοϊκά τις τροφoσυλλεκτικές κοινωνίες, μέσα από τη διάλυση των οποίων θεωρεί ότι αναδύθηκε η γεωργία, η γλώσσα και ο ανθρώπινος πολιτισμός εν γένει. Ο αναρχικός διανοητής καλεί σε υπέρβασή του, με στόχο την επιστροφή στο «αγνό» προπολιτισμικό μας παρελθόν. Αφού παρουσιάσουμε τις θέσεις και τα κύρια επιχειρήματά του, θα τους ασκήσουμε κριτική από φιλοσοφική και επιστημονική σκοπιά. Ειδικότερα, θα ισχυρισθούμε πως οι θέσεις του δεν υποστηρίζονται από τα επιστημονικά πορίσματα της σύγχρονης Κοινωνικής Ανθρωπολογίας για τις τροφoσυλλεκτικές κοινωνίες, ότι η καταφυγή του στην επιστήμη αντιφάσκει με τη βασική του ιδέα για την επιστήμη σαν εργαλείο ελέγχου και, τέλος, πως η αναζήτηση ηθικών αξιών στη φύση είναι μία μορφή της φυσιοκρατικής πλάνης (naturalistic fallacy).

Λέξεις-κλειδιά: Αναρχοπροτογονισμός; Πρωτόγονος κομμουνισμός; Συμβολική σκέψη; Πολιτισμός

Εισαγωγή

Αν ο ρόλος της πολιτικής φιλοσοφίας ήταν ανέκαθεν η δικαιολόγηση των καταναγκαστικών θεσμών, τότε ο αναρχισμός έγκειται στην άρνηση αυτού ακριβώς του ρόλου. Ο αναρχισμός απορρίπτει το κύριο καθήκον της πολιτικής φιλοσοφίας και ισχυρίζεται ότι κανένας εξαναγκαστικός θεσμός δεν είναι θεμιτός.¹ Κοινό χαρακτηριστικό όλων των μορφών αναρχισμού είναι η απόρριψη της εξουσίας και του κράτους, όπως, επίσης, και η υποστήριξη του φυσικού νόμου που οδηγεί στην ευδαιμονία.² Ψυχολογικά, ο αναρχισμός συγγενεύει με το θρησκευτικό «ταπεραμέντο» των χιλιαστικών αναβαπτιστικών αιρέσεων.³ Η αναρχική κριτική στην τεχνολογία και στην αστικοποίηση φαντάζει επίκαιρη στη σύγχρονη εποχή της όξυνσης της οικολογικής κρίσης. Γι' αυτό και πλήθος νέων ανθρώπων, μερικές δεκαετίες πριν, άρχισε να ασπάζεται «διαισθητικά» διάφορες αναρχικές ιδέες.⁴ Από τις διάφορες ιδεολογικές μορφές του αναρχισμού⁵, όμως, ίσως δεν υφίσταται καμία ριζοσπαστικότερη από αυτή που αρνείται συλλήβδην την εκβιομηχάνιση, τη γεωργία, την ανθρώπινη γλώσσα, και καλεί σε επιστροφή στις συνθήκες ζωής των τροφoσυλλεκτικών κοινωνιών πριν από τη Νεολιθική Επανάσταση. Πρόκειται για τον λεγόμενο «αναρχοπροτογονισμό», επιφανέστερο εκπρόσωπο του οποίου αποτελεί ο Αμερικανός συγγραφέας John Zerzan.

Η θεωρία του John Zerzan

Είναι γνωστή η ιδέα, υποστηρίζει ο John Zerzan, ότι οι μύθοι πολλών πολιτισμών, περί απολεσθέντα παραδείσου, αντιπροσωπεύουν την επώδυνη συλλογική ανάμνηση της ανθρωπότητας για το τίμημα που έπρεπε να καταβάλει, κατά τη μετάβασή της από το στάδιο των τροφoσυλλεκτών και κυνηγών σε αυτό των γεωργών και κτηνοτρόφων, με την εμφάνιση της γραφής, της μόνιμης κατοικίας, των οργανωμένων θεσμών, και μ' έναν λόγο, όλων εκείνων των αφηρημένων (δηλ. μη υλικών) θεσμών που κατανοούμε με τον όρο «πολιτισμός».⁶ Σύμφωνα με τον θεωρητικό, η δεκαετία του 1960 έφερε μία πραγματική επανάσταση στην

επιστήμη της εθνολογίας, καταρρίπτοντας ένα σωρό συκοφαντικά ψεύδη για την «πρωτόγονη» ζωή. Οι αποκαλύψεις της είναι αληθινά εντυπωσιακές. Βάσει αυτών, μας λέει, το ανθρώπινο είδος βίωσε για δύο εκατομμύρια έτη μία κατάσταση όπου υπήρχε κάθε είδους ισότητα, αρκετός ελεύθερος χρόνος, φυσική ζωή και αυτονομία.⁷ Το «προπατορικό αμάρτημα», που μας έκανε να εξέλθουμε από αυτήν την πανάρχαια παραδείσια «Εδέμ» των κυνηγών και τροφοσυλλεκτών, ήταν ο καταμερισμός της εργασίας. Ο καταμερισμός εργασίας, πάντα κατά Zerzan, ξεκίνησε πριν από περίπου 40.000 χρόνια, αλλά ολοκληρώθηκε σταδιακά πριν από 10.000 περίπου χρόνια, επιφέροντας, ωστόσο, τελικά την εξημέρωση των φυτών (Αγροτική Επανάσταση), των ζώων (κτηνοτροφία), καθώς και την επινόηση συμβολικών αναπαραστάσεων, με πολύπλευρες συνέπειες για την ανθρώπινη ζωή: πρόκειται για την ανθρώπινη γλώσσα και τη λογική/αφηρημένη σκέψη. Στο εξής έκαναν την εμφάνισή τους διάφοροι μηχανισμοί ελέγχου και έκτοτε η αδικία κάθε μορφής ουδέποτε έπαψε να υφίσταται.⁸ Μέσα σε μερικές χιλιετίες προκλήθηκε ζημιά που πρακτικά διέγραψε εκατομμύρια χρόνια γαλήνιας ευδαιμονίας. Ταυτόχρονα, ο Zerzan επιμένει πως ο προγλωσσικός και προπολιτισμικός άνθρωπος δεν στερούνταν νοημοσύνης.⁹ Μάλιστα, επιτίθεται στην ιδέα ότι η ανθρώπινη ορθολογικότητα είναι «αντικειμενική» ή «ουδέτερη» και προσυπογράφει εμφατικά την άποψη πως πρόκειται για ένα πραγματικό εξουσιαστικό εργαλείο, τόσο απέναντι στους άλλους ανθρώπους, όσο και απέναντι στη φύση.¹⁰ Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η γλώσσα και η λογική αποτελούν συστήματα που κατ' ουσίαν μας «αποξενώνουν» από τον φυσικό κόσμο, με τον οποίο είχαμε άλλοτε μιαν άμεση και αδιατάρακτη επικοινωνία, μετατρέποντας τα φυσικά πράγματα σε αφηρημένες έννοιες, χάρη στις οποίες μπορεί ν' ασκηθεί αποτελεσματικά εξουσία και έλεγχος.¹¹ Αυτήν τη διάκριση την προεκτείνει και στη θρησκεία: σύμφωνα με τον ίδιο, αν η πρωταρχική εναρμόνιση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον εκφράστηκε πνευματικά, με την ανιμιστική λατρεία της φύσης από εκείνον, στο στάδιο του «πολιτισμού» αναδύονται πλέον οργανωμένες θρησκείες, με πίστη σε επιμέρους θεότητες, εννοιολογικό εξορθολογισμό και επαγγελματικό ιερατείο —το οποίο αυτοπροβάλλεται ως ιεραρχικά ανώτερο από τους υπόλοιπους πιστούς.¹² Ο πολιτισμός, λοιπόν, αρχής γενομένης με τη γεωργία, μας απομακρύνει από την πρωταρχική ευδαίμονα σχέση μας με το περιβάλλον και μεταξύ μας, και για τον λόγο αυτόν αξίζει να καταστραφεί.¹³ Όπως εξηγεί ο Zerzan:

«Ο αναρχοπροωτογονισμός συνδυάζει μία θεμελιακή ανάλυση του κόσμου με μία μαχητικότητα τέτοια που να ανταποκρίνεται στη βαθύτητα της θεωρίας του. Γνωρίζουμε πόσο σάπιο, πνιγηρό και καταστροφικό είναι ολόκληρο το σύγχρονο μοντέλο διαχείρισης των ζώων μας, συμπεριλαμβανομένων της τεχνολογίας και του πολιτισμού. Αντιμετωπίζουμε πλέον με σοβαρότητα όσα διδάσκονται σήμερα σε πρωτοετείς φοιτητές της ανθρωπολογίας: πριν τον πολιτισμό, η ανθρωπότητα απολάμβανε μία αριετά εύρωστη υγεία, ισότητα των δύο φύλων, άφθονο ελεύθερο χρόνο, αίσθηση κοινότητας με τον φυσικό κόσμο, απουσία οργανωμένης βίας και ένα ήθος μοιράσματος»¹⁴.

Στο κάτω-κάτω, χρονικά, η πολιτισμένη ζωή αντιπροσωπεύει μονάχα το 10% της συνολικής ζωής του ανθρώπου.¹⁵

«Η γενετική μηχανική και η επικείμενη ανθρώπινη κλωνοποίηση είναι απλώς οι πιο πρόσφατες εκδηλώσεις μίας δυναμικής ελέγχου και κυριαρχίας πάνω στη φύση, που τέθηκε σε κίνηση 10.000 χρόνια πριν, όταν οι πρόγονοί μας ξεκίνησαν να εξημερώνουν ζώα και φυτά. Στις 400 γενεές που μεσολάβησαν από τότε μέχρι σήμερα, ολόκληρος ο φυσικός κόσμος έχει αποικιστεί μέχρι τα βαθύτερα στρώματά του, παράλληλα με μία σειρά ελέγχων που ολοένα και πιο ολοκληρωτικά έχουν επιβληθεί στο κοινωνικό πεδίο. Σήμερα, η πορεία αυτή μπορεί να γίνει αντιληπτή για τις πραγματικές της διαστάσεις: μία μετάβαση που αναπόφευκτα έφερε την ολική καταστροφή, που δεν ήταν όμως σε καμία περίπτωση αναγκαία»¹⁶.

Για τον Zerzan, η μετάβαση από τις τροφосуλλεπτικές στις τροφοπαραγωγικές κοινωνίες συμπίπτει με τη μετάβαση από τον ανιμισμό στις περίπλοκες θρησκευτικές τελετουργίες, με εξειδικευμένους θρησκευτικούς λειτουργούς (ενν. ιερείς).¹⁷ Το μεγαλύτερο μέρος της πορείας του ο άνθρωπος το έζησε εκτός πολιτισμού. Ακριβέστερα, απέφυγε τον πολιτισμό.¹⁸ Και όχι μόνο αυτό αλλά, παρόλο που θα μπορούσε να είχε επινοήσει τη γεωργία ταχύτερα, ο άνθρωπος πολλές φορές την απέφυγε, πιθανώς διαισθανόμενος τα αποτελέσματα στα οποία αυτή θα τον οδηγούσε.¹⁹ Αυτό είναι και το τελικό συμπέρασμα του θεωρητικού.²⁰

Κριτική

Η ζερζανική σκιαγράφηση των «πρωτόγονων» κοινωνιών, μπορεί να παρατηρήσει κανείς, θυμίζει μικρή και απομονωμένη κοινότητα χίπηδων, έμπλη σεξουαλικής ελευθερίας, ισότητας σε κάθε επίπεδο, χαλάρωσης και αρμονίας με τη φύση.²¹ Εντούτοις, όπως κάθε ιδεολογία που εστιάζει στην «έξωση» από έναν «παράδεισο» ευτυχίας, έτσι και η ιδεολογία του Zerzan οφείλει να προσφέρει πειστική απάντηση σ' ένα καιρικό ερώτημα: αφού η αρχέγονη συνθήκη υπήρξε, υποτίθεται, ασύγκριτα μακροβιότερη και ευτυχέστερη της σύγχρονης, τι ήταν αυτό που ώθησε τον άνθρωπο να εξέλθει αρχικά αυτής, αλλά και να μην επιδιώξει, έστω εκ των υστέρων, την επάνοδό του; Φαίνεται πως ο Zerzan λαμβάνει ως ένδειξη ισότητας το γεγονός ότι, τουλάχιστον στις απλές κοινωνίες που έχει κατά νου, δεν υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση πλούτου στα χέρια ολίγων. Με το ίδιο σκεπτικό καταδικάζει την ανάδυση της ατομικής ιδιοκτησίας, θυμίζοντάς μας την αντίστοιχη θέση του Rousseau. Ο τελευταίος, παρά ταύτα, αντίθετα με τις διαδεδομένες παρανοήσεις, δεν αποζητούσε την «επιστροφή» στη φύση. Αν την ήθελε, δεν θα είχε εισαγάγει μία νέα εκδοχή κοινωνικού συμβολαίου, εντός της οποίας τα ανθρώπινα όντα θα μπορούσαν, κατά τον ίδιο, μακροπρόθεσμα να τελειοποιηθούν και να ευτυχίσουν. Για τον Rousseau, ο άνθρωπος στη φύση είναι ηθικά ατελής,²² ενώ η καλύτερη και μακροβιότερη κατάσταση ήταν αυτή που το ανθρώπινο γένος ισάπειχε τόσο από την απάθεια της «πρωτόγονης» εποχής όσο και από τη φιλαυτία.²³ Ο Zerzan, τουναντίον, κάνει έκκληση επιστροφής στη «φυσική κατάσταση», άρα οφείλει να δώσει ο ίδιος την απάντηση στο γιατί η ανθρωπότητα ξέφυγε από αυτήν.²⁴ Για παράδειγμα, ο Neil Postman, που έχει επανειλημμένα χαρακτηριστεί «Λουδίτης», διατείνεται ότι συχνά οι τεχνικές καινοτομίες δεν προκύπτουν ως απαντήσεις σε πρακτικά καθημερινά μας προβλήματα, αλλά προς διευκόλυνση συγκεκριμένων ελίτ (λόγου χάριν, για τους businessmen, κάθε λεπτό του χρόνου είναι ίσως κρίσιμο και έτσι αξίζει πιθανώς το μηχάνημα που ανοίγει τις πόρτες με μίαν απλή φωνητική εντολή), γι' αυτό και δημιουργούν και κάποιους «χαμένους». Τέτοιοι υπήρξαν οι Λουδίτες, κατά την πρώτη εμφάνιση των μηχανών γενεσίματος. Οι Λουδίτες ήταν οι ηττημένοι αυτής της εξέλιξης και, από τη σκοπιά τους, η αντίσταση στην καινοτομία δεν έμοιαζε καθόλου παράλογη, κάτι που αξίζει να ληφθεί υπόψη από όσους τους επικαλούνται για να χλευάσουν απλώς οποιονδήποτε επιμένει πως κάθε τεχνολογική καινοτομία πρέπει να εξετάζεται ενδελεχώς και να υπολογίζονται οι πιθανές συνέπειες, πριν ακόμη προχωρήσουμε στην εκτεταμένη χρήση της.²⁵ Το επιχειρήμα του Postman μπορεί να περιγραφεί ως εξής: αν οι συνέπειες μίας νέας εφεύρεσης είναι εγγενώς απρόβλεπτες, πώς μπορούμε να τις λάβουμε υπόψη μας προτού καν αυτές εμφανισθούν; Γιατί πιστεύει, λοιπόν, ο Zerzan ότι οι τροφосуλλέπτες απέφυγαν τη γεωργία;

Επιπλέον, ο Zerzan βεβιασμένα ειλλαμβάνει τα εθνολογικά και αρχαιολογικά δεδομένα για τη ζωή ορισμένων φυλών σαν καθολικά υποδείγματα του πώς ήταν κάποτε η ζωή για ολόκληρη την ανθρωπότητα γενικά.²⁶ Στην πραγματικότητα, ως προς τις ακριβείς συνθήκες ζωής των ανθρώπων πριν τη Νεολιθική Επανάσταση, δεδομένης της απουσίας γραπτής γλώσσας, οι εθνολόγοι μπορούν να καταφύγουν μονάχα σε έμμεσες και εξαιρετικά ατελείς

ενδείξεις, που ποικίλουν σε διαφορετικούς πληθυσμούς και ομάδες.²⁷ Σίγουρα τέτοια αποσπασματικά δεδομένα δεν είναι αρκούντως ισχυρά για να πείσουν τον σύγχρονο άνθρωπο να εγκαταλείψει επιτεύγματα χιλιετιών και να ξανοιχθεί στο άγνωστο, από όπου μάλιστα θα είναι και αδύνατο να διαφύγει, δεδομένου ότι με την καταστροφή της γραφής εξαλείφεται και η μνήμη, άρα και αποκλείεται κάθε δυνατότητα σύγκρισης και εναλλακτικής προοπτικής. Αν, μολαταύτα, υποθέσουμε ότι ήταν, αυτό, και πάλι, δεν θα συνεπαγόταν όσα ο Zerzan προσβέβει. Απεναντίας, δεν λείπουν οι στατιστικές έρευνες που δείχνουν ότι τα βίαια εγκλήματα, αν και ποικίλλουν σημαντικά, αναλόγως του ποια κοινωνία κάθε φορά μελετάμε, είναι αρκετά υψηλότερα στις «πρωτόγονες», μη σύνθετες κοινωνίες, παρά στις σημερινές.²⁸ Αυτό, βέβαια, δεν αρκεί για να μιλήσουμε για πρόοδο, ωστόσο δεν μπορούμε να μην το λάβουμε καθόλου υπόψη μας, όταν αναφερόμαστε σε κοινωνίες του μακρινού παρελθόντος.²⁹ Μία ακόμη αντίρρηση στους ισχυρισμούς του Zerzan είναι η ακόλουθη: αν η λογική, με την επιστήμη και την ίδια τη γλώσσα, έχουν από τη φύση τους «εξουσιαστικό» χαρακτήρα, πώς νομιμοποιείται ο Zerzan να επικαλείται αρχαιολογικά και εθνογραφικά δεδομένα για να στηρίζει τις θέσεις του; Αν η επιστήμη αυτή καθαυτή δεν είναι «αντικειμενική» και «ουδέτερη», αλλά ευνοεί την εκμετάλλευση και την κυριαρχία στη φύση, τότε το να διατείνεται κανείς ότι αντλεί από αυτήν αντικειμενικά δεδομένα, για να στηρίζει τις θέσεις του, ισοδυναμεί με λογική αυτοαναίρεση. Ο Zerzan είναι πεπεισμένος ότι η λογική εκφράζει και προωθεί εξουσιαστικές σχέσεις, μία ιδέα που αντλεί από τη Σχολή της Φραγκφούρτης. Σε ρητή αντίθεση, όμως, με εκείνη, παραβλέπει ολότελα τον βίαιο χαρακτήρα που μπορούν να λάβουν και τα ένστικτα. Αν ένα λιοντάρι υποτάσσει με τη βία άλλα ζώα, δεν το κάνει εξαιτίας των ανώτερων λογικών του ικανοτήτων, αλλά επειδή διαθέτει θηρευτικά ένστικτα και μεγαλύτερη σωματική δύναμη. Ακόμη και αν δεχτούμε πως οι άνθρωποι στις πρωτόγονες κοινωνίες δεν είχαν πολιτισμό, αυτό και πάλι δεν συνεπάγεται ισότητα, διότι τίποτα δεν αποκλείει την προοπτική να συντριβεί ο σωματικά ασθενής από τον ισχυρότερο. Οι ιδεολόγοι του πρωτογονισμού σαν τον Zerzan συγχέουν την απουσία ισχυρών δομικών ανισοτήτων με την ισότητα. Αυτά τα δύο, όμως, δεν ταυτίζονται: το λιοντάρι με τη ζέβρα μπορεί να μην έχουν δομικά κατοχυρωμένη ανισότητα, μιας και στο ζωικό βασίλειο δεν υφίστανται κράτη, αυτό, εντούτοις, δεν τα καθιστά και ίσα. Το λιοντάρι κυνηγάει για να καταβροχθίσει, η ζέβρα τρέχει για να γλυτώσει. Στη φύση δεν υφίσταται, λοιπόν, μία μορφή «ισότητας» που θα είχε ισχυρούς λόγους να ζηλέψει κανείς.

Συμπέρασμα

Σε τελική ανάλυση, ο Zerzan αναζητά στη «φύση» αξίες που είναι στον πυρήνα τους πολιτισμικές. Όταν μας λέει ότι στον πρωτογονισμό οι άνθρωποι ζούσαν υπό συνθήκες ισότητας, είναι θεμιτό εμείς ν' αναρωτηθούμε τι είδους «ισότητα» είναι αυτή, όταν δεν υπάρχει κάποιος οργανωμένος θεσμός για να την εγγυηθεί σε μόνιμη βάση.³⁰ Δεν πρέπει να λησμονηθεί επίσης πως η ταύτιση του αγαθού με το φυσικό αποτελεί τυπικό παράδειγμα της φυσιοκρατικής λογικής πλάνης (naturalistic fallacy). Άραγε στη φύση δεν παρατηρούμε πληθώρα παραδειγμάτων βίας, από την παρασιτική μύγα μέχρι το λιοντάρι που κατασπαράζει ελάφια ή το φίδι που καταβροχθίζει τα μικρότερα ζώα; Μήπως, ακόμη, οι σημερινές γάτες δεν δείχνουν, με την ετοιμότητα και τα ένστικτά τους, το πόσες βίαιες απειλές υπάρχουν ανά πάσα στιγμή στο ζωικό βασίλειο; Όσο για τις στατιστικές αυξήσεις των σωματικών και των ψυχικών ασθενειών, των δολοφονιών και των αυτοκτονιών, τις οποίες ο Zerzan τείνει να παραθέτει προς επίρρωσή του, δύναται να ιδωθούν και με έναν ολότελα διαφορετικό τρόπο: ως αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, της ενημέρωσης και της καλύτερης πρόληψης εκ μέρους των επαγγελματιών υγείας. Δεν αυξάνονται δηλαδή μόνο οι κίνδυνοι, αλλά και η ευαισθησία μας για την αντιμετώπισή τους. Ως αποτέλεσμα αυτής της ευαισθησίας, καταστάσεις που σε άλλες εποχές φαινόταν αναπόφευκτα παρελκόμενα της

ανθρώπινης «μοίρας» (για παράδειγμα: ο πόλεμος), σήμερα καλούνται σε μετασχηματισμό ή και δραστική υποχώρηση. Ανεξαρτήτως του πόσα τελικά επιτυγχάνονται, οι προειδοποιήσεις για τους σύγχρονους κινδύνους δεν πρέπει να θεωρούνται αυτόχρομα λόγοι για την επιστροφή σε μία ζωή προ της Αγροτικής-Νεολιθικής Επανάστασης. Τέλος, αν στην εποχή προ της γεωργίας ζούσαν στον πλανήτη μας ελάχιστοι άνθρωποι, σήμερα ζουν μερικά δισεκατομμύρια, γι' αυτό και είναι βέβαιο πως η απάρνηση όλων των τεχνολογικών επιτευγμάτων των τελευταίων δέκα χιλιάδων ετών θα ακολουθούσαν από έναν ιστορικά πρωτοφανή αριθμό θανάτων. Δεν νομιμοποιούμαστε, επομένως, να επιχειρήσουμε μία βίαιη, πιθανώς μαζική, εξολόθρευση στο όνομα μίας αμφίβολης κατάστασης υλικής αφθονίας και ομόνοιας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Robert Audi, Στέλιος Βιρβιδάκης και Γιώργος Ξηροπαϊδης, επιμ., *Το φιλοσοφικό λεξικό του Cambridge* (Αθήνα: Κέδρος, 2011), 912 (λήμμα: «πολιτική φιλοσοφία»). Πρβλ. John Morrow, *Ιστορία της δυτικής πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Ηρακλής Οικονόμου (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2022), 134.
2. Αιμιλία Ξανθοπούλου, *Λεξικό φιλοσοφικών όρων* (Αθήνα: Μέδουσα, 2006), 75 (λήμμα: «αναρχισμός»).
3. Τζέημς Τζολ, *Οι αναρχικοί*, μτφρ. Νίκος Μπαλής (Αθήνα: Επίκουρος, 1975), 13-27. Πρβλ. Νόρμαν Κον, *Αγώνες για την έλευση της χιλιετούς Βασιλείας του Θεού: επαναστάτες χλιαστές και μυστικιστές αναρχικοί του Μεσαίωνα*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς (Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2006), 201. Η έντονα θρησκευτική ορολογία του Zerzan ενδεχομένως μαρτυρεί επιρροές από τη χριστιανική θεολογία.
4. Λουίς Ραθιονέρο, *Οι φιλοσοφίες του Underground*, μτφρ. Νίκος Κωνσταντάς (Αθήνα: Οδυσσεύς, 2009), 82-83. Στις συνθήκες εκείνες έκανε την εμφάνισή του η πρωτοποριακή επιστημονική άποψη του Marshall Sahlins για την «πρωταρχική αφθονία». Το εν λόγω κείμενο αποτέλεσε στη συνέχεια το εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου του *Stone age economics*, το οποίο είναι δημοσιευμένο στα ελληνικά ως «Η πρωταρχική κοινωνία της αφθονίας» στο Θανάσης Κουραβέλος, επ.-μτφρ., *Κοινωνίες μοιράσματος: οι σύγχρονοι απλοί τροφουλλέκτες* (Αθήνα: Πολιτειακές Εκδόσεις, 2009), 33-82.
5. Η ιδεολογία συνιστά ένα σύνολο δοξασιών που συμμερίζεται και στο οποίο καταφεύγει σχετικά συχνά μία ομάδα ανθρώπων, αφορά ζητήματα καιρία για εκείνη και, ανεξάρτητα του αν είναι αληθείς ή ψευδείς, χρησιμοποιούν στη διατήρησή ή τη δικαίωσή της. John Plamenatz, *Ιδεολογία: έννοια και ιστορία του όρου*, μτφρ. Τάκη Κονδύλη (Αθήνα: Κάλβος, 1981), 85. Οι ιδεολογικές δοξασίες έχουν μία «περιγραφική» και μία «πειστική» λειτουργία, καθώς επιδιώκουν, αφενός, να εξηγήσουν γιατί η κατάσταση σε ένα ζήτημα είναι όπως είναι και, αφετέρου, δικαιολογούν ή καταδικάζουν αυτήν την κατάσταση. Plamenatz, *Ιδεολογία: έννοια και ιστορία του όρου*, 83. Στο εξής, όταν χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο «ιδεολογία», θα τον εννοούμε με αυτήν τη σημασία.
6. John Zerzan, *Future Primitive and Other Essays* (Μπρούκλιν: Autonomedia, 1994), 11. Το κείμενο, μαζί με διάφορα άλλα του Zerzan, έχουν δημοσιευτεί στα ελληνικά ως *Πρωτόγονο μέλλον* (Αθήνα: Ζωή ή Πολιτισμός, 2004), σε μετάφραση του συγγραφέα Θανάση Κουραβέλου, τον οποίο και ευχαριστούμε θερμά για τις διευκρινίσεις του όσον αφορά στην κατανόηση του αναρχοπρωτογονισμού, του οποίου ο ίδιος υπήρξε ένας από τους πρώτους εκπροσώπους του στα καθ' ημάς. Ολόκληρη η έκδοση εδώ: https://archive.org/details/life_or_civilization_2004_zerzan/mode/2up
7. Zerzan, *Πρωτόγονο μέλλον*, 13.
8. Zerzan, *Πρωτόγονο μέλλον*, 15.
9. Zerzan, *Πρωτόγονο μέλλον*, 7, 13-14 και 17-18. Πρβλ. Zerzan, «Καμία διέξοδος;» στο *Πρωτόγονο μέλλον*, 47.
10. Με τα λόγια του Zerzan και σε ελληνική μετάφραση του Θανάση Κουραβέλου: «“Εν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος” —έτσι συγκαλείται για πρώτη φορά το βασίλειο των συμβόλων. Αφότου ακυρώθηκε η ελευθερία της Εδέμ, ο Αδάμ έδωσε σ' όλα τα ζώα ονόματα και τα ονόματα έφτασαν να καθορίσουν πλήρως τα ζώα. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Πλάτωνας θεωρούσε ότι η λέξη κατασκευάζει το αντικείμενό της. Υπάρχει μία στιγμή γλωσσολογικής συναίνεσης και από εκεί και έπειτα ένα ταξινομητικό πλαίσιο επιβάλλεται σ' όλα τα φαινόμενα. Αυτή η ρύθμιση επιχειρεί να παρραμερίσει το πρωταρχικό “αμάρτημα” της γλώσσας, το διαχωρισμό του λόγου από τον κόσμο, των λέξεων από τα πράγματα». John Zerzan, «Καμία διέξοδος;» στο *Πρωτόγονο μέλλον*, 49. Το πρωτότυπο κείμενο είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.johnzerzan.net/articles/no-way-out.html>.
11. Zerzan, «Καμία διέξοδος;» 48-49. Σημειώνουμε εδώ ότι και για τον Tolstoy, επίσης αναρχικό με ισχυρή φυσιολατρία, η ανθρώπινη συνείδηση χαλάει τις σωματικές απολαύσεις και μας εμποδίζει να ζήσουμε. Λεβ

Τολστόι, “Το Ημερολόγιο της χθεσινής μέρας,” μτφρ. Ελένη Μπακοπούλου, στο Λεβ Τολστόι, *Νουβέλες και διηγήματα: Α' τόμος (1851-1863)* (Αθήνα: Ροές, 2005), 37.

12. Zerzan, “Καμία διέξοδος;,” 51. Όσο για τις σχέσεις των δύο φύλων, ο Zerzan φτάνει να υποστηρίξει πως οι κοινωνίες προ της αγροτικής επανάστασης όχι μόνο είχαν εξασφαλίσει λίγο-πολύ την ισότητα των δύο φύλων, αφού γυναίκες και άνδρες έκαναν τις ίδιες εργασίες, αλλά και ότι οι γυναίκες είχαν επίσης τη δυνατότητα να διαλέγουν ελεύθερα τους συντρόφους τους, φροντίζοντας μέχρι και για την αποφυγή εγκυμοσύνης, χωρίς καν να γνωρίζουν την αντισύλληψη που ξέρουμε σήμερα. Zerzan, *Πρωτόγονο μέλλον*, 30-32.

13. Zerzan, *Πρωτόγονο μέλλον*, 37.

14. John Zerzan, “Μια εισαγωγή στην πρωτόγονη αναρχία,” στο *Πρωτόγονο μέλλον*, 40-41.

15. Ο αναρχοπροτογονισμός που ασπάζεται ο Zerzan προϋποθέτει τον ανθρώπινο εξισωτισμό. Αντίθετα, άλλοι «προτογονιστές» διατείνονται πως η φυσική ζωή είναι μεν προτιμότερη από την πολιτισμική, παραμένει όμως γεμάτη βία, πατριαρχία, σκληρές καταστάσεις και αντιξοότητες. Βλ. Θεόδωρος Καζύνσι, *Η εξέγερση κατά της τεχνολογικής δυστοπίας*, μτφρ. Σωτήρης Γιανέλλης (Αθήνα: Έξοδος, 2023), δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο “Συντέντευξη”, *passim*. Πρβλ. Brian Oliver Sheppard, “Ο Αναρχισμός εναντίον του Πρωτογονισμού,” στο Alain C., Brian Oliver Sheppard, John Zerzan & Lawren Zarach, *Αναρχισμός vs Πρωτογονισμός: μια διαμάχη*, μτφρ. Σπύρος Κουρούλης (Αθήνα: Στάσει Εκπλιπτοντες, 2009), 109-117.

16. John Zerzan, “Γιατί πρωτογονισμός;,” στο *Πρωτόγονο μέλλον*, 61-62 (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.johnzerzan.net/articles/why-primitivism.html>). Στο κείμενο εμπεριέχεται και κριτική στον Michel Foucault.

17. Zerzan, “Καμία διέξοδος;,” 51. Δύο σελίδες μετά, ο Zerzan επικρίνει ως ανεπαρκείς τις παραδοσιακές μορφές αναρχισμού, επειδή δεν αμφισβήτησαν τον καταμερισμό εργασίας, την εξημέρωση των ζώων και την εκτεταμένη χρήση τεχνολογίας.

18. Zerzan, *Πρωτόγονο μέλλον*, 35. Ο Αμερικανός συγγραφέας πίστευε ότι τότε ο άνθρωπος είχε αναπτύξει επίσης μία μορφή τηλεπαθητικής και «υπεραισθητικής» επικοινωνίας. *Πρωτόγονο μέλλον*, 17.

19. Zerzan, “Γιατί πρωτογονισμός;,” 62.

20. Ο Zerzan συμφωνεί με τον Freud στην παραδοχή ότι προ της δημιουργίας «πολιτισμού», η οποία προέκυψε ως αποτέλεσμα μίας βίαιης πράξης, οι άνθρωποι ήταν ευτυχέστεροι. Και για τον Zerzan, ο άνθρωπος εξέπεσε από τον «παράδεισο» της ζωώδους κατάστασης στην περιοριστική και καταπιεστική ζωή του πολιτισμού. Η διαφορά τους είναι ότι ο Freud είναι πολιτισμικός πεσιμιστής, κρίνει δηλαδή ότι η φυσική κατάσταση, καίτοι ευχεστερη της πολιτισμικής, ήταν ιδιαίτερα σκληρή και βίαιη, πιστεύει επιπλέον πως ο πολιτισμός δεν έχει καταρθώσει να κατευθάσει οριστικά την ανθρώπινη επιθετικότητα, αλλά και βλέπει εν τέλει τον άνθρωπο σαν ένα ον που η ύπαρξή του τελεί υπό μίαν εξαιρετικά επισφαλή ισορροπία, ανάμεσα στις δυνάμεις της δημιουργίας και σε αυτές της καταστροφής, με τα τελικά αποτελέσματα της μάχης να είναι εγγενώς απρόβλεπτα. Βλ. για παράδειγμα, Σίγκμουντ Φρόυντ, “Για τη γενικότερη ταπείνωση της σεξουαλικής ζωής,” στου ίδιου, *Ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, μτφρ. Γιώργος Βαμβαλής (Αθήνα: Επικούρος, 1984), 36-37. Πρβλ. και Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης (Αθήνα: Μίνωας, 2015), 144-145 και 153-154. Πρβλ. επίσης την αλληλογραφία του Freud στο Αϊνστάιν-Φρόυντ & Γιάντι-Τολστόι, *Γράμμα στον άνθρωπο: Γιατί βία; Γιατί πόλεμος;*, μτφρ. Άλκηστη Κελεσίδη (Αθήνα: Αρχέτυπο, 2013), 119, 126-127 και 131-134. Αν και οι δύο στοχαστές συμφωνούν στην πρωτοφανή επικινδυνότητα της ανθρώπινης τεχνολογικής δύναμης, για τον Freud η επιστροφή στην προγενέστερη ζωή δεν είναι επιθυμητή, ούτε, ωστόσο, και εφικτή. Στον αντίποδα, όλη η συλλογιστική του Zerzan βασίζεται σε μία μανιχαϊστική διάκριση, σύμφωνα με την οποία η φύση είναι εξ ορισμού καλή, ενώ κακή είναι η ανάδυση της συμβολικής σκέψης που σηματοδοτεί την έναρξη του πολιτισμού. Έτσι, μέμφεται τον Freud ως υπερβολικά «αστό» συγγραφέα που αναπαράγει την παραδοσιακή χομπσιανή άποψη ότι η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι γεμάτη κτηνωδία και κίνδυνο. John Zerzan, “The mass psychology of misery,” στο *Future primitive*, 25-27. Πρβλ. και Zerzan, “Καμία διέξοδος;,” 50.

21. Zerzan, *Πρωτόγονο μέλλον*, 30-32. Εντελώς αντίθετα από τον Zerzan, ο Νεοζηλανδός ερευνητής νοημοσύνης James Flynn έχει παραθέσει μετα-αναλύσεις από τεστ νοημοσύνης παγκοσμίως, διαπιστώνοντας ότι υφίσταται συνεχής και αλματώδης διανοητική πρόοδος στους ανθρώπους, τουλάχιστον κατά τα τελευταία εκατό χρόνια. Η άποψη αυτή, που έμεινε έκτοτε γνωστή ως «φαινόμενο Flynn», συνδέθηκε από τον εν λόγω ερευνητή με μίαν αισιόδοξη πίστη στην κοινωνική πρόοδο, με το σκεπτικό ότι η βελτίωση της νοημοσύνης συνεπάγεται, σε τελική ανάλυση, και τη συναισθηματική και ηθική βελτίωση της ανθρωπότητας συνολικά. Υπάρχει, πάντως, και η αντίρρηση, σύμφωνα με την οποία η άνοδος στον ανθρώπινο δείκτη νοημοσύνης έχει αντιστραφεί και παρατηρείται, πάλι κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μία σημαντική πτώση της ανθρώπινης νοημοσύνης σε παγκόσμιο επίπεδο. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται «αντιστροφή του φαινομένου Flynn». Αμφότερες οι θεωρίες, όμως, αντιστρατεύονται τις απόψεις του Zerzan, αφού παραδέχονται ότι η αύξηση της νοημοσύνης έχει πραγματικά συντελεσθεί.

22. Η «τελειοποιησιμότητα», οι κοινωνικές αρετές και όλες οι άλλες ιδιότητες που διαθέτει εν δυνάμει ο «πρωτόγονος» άνθρωπος δεν θα μπορούσαν να αναπτυχθούν όσο εκείνος παρέμεινε στην κατάσταση αυτή. Ο

Γάλλος φιλόσοφος είναι πεπεισμένος ότι οι «πρωτόγονοι» άνθρωποι ζούσαν χωριστά και χωρίς σχεδόν καθόλου επαφές μεταξύ τους. Ζαν-Ζακ Ρουσό, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφρ. Μέλπω Καναγκίνη-Αλεξίου (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2010), 100-111.

23. Ρουσό, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, 121.

24. Τα κείμενα του Zerzan συντίθενται κυρίως από ρήσεις ιστορικών, αρχαιολόγων, εθνολόγων και φιλοσόφων, ακολουθούμενες από διάσπαρτα σχόλιά του. Η παράθεση επιστημονικών ιδεών από τον Zerzan, τα έργα του οποίου χαρακτηρίζονται από την επανάληψη ορισμένων θεμελιωδών ιδεών, γίνεται μ' έναν άκριτο και, συνάμα, επιλεκτικό τρόπο: αφενός παραθέτει εκτενώς όσες παρατηρήσεις μοιάζουν να συμφωνούν με την ιδεολογία του, αφετέρου αποσιωπά τουλάχιστον κάποιες από τις αντιρρήσεις. Για παράδειγμα, ο Paul Radin, στον οποίο το έργο αναφέρεται από καιρού εις καιρόν, έχει τονίσει πως η ζωή του πρωτόγονου ανθρώπου πόρρω απέχει του να είναι η ευδαίμων κατάσταση που θα ονειρευόταν κανείς. Απεναντίας, εξηγεί, στη ζωή του κυριαρχεί ο φόβος και η αγωνία για τα στοιχεία της φύσης που αντιμετωπίζει συνεχώς και από τη σωστή χρήση των οποίων θα εξαρτηθεί άμεσα η επιβίωσή του. Paul Radin, *Πρωτόγονη θρησκεία: ο ρόλος του μάγου-μαγιάτρού στις πρωτόγονες κοινωνίες*, μτφρ. Κώστας Παχύδης (Αθήνα: Ιάμβλιχος 2006), ιδιαίτερα 20-22 και 43-46. Εκτός του Rousseau, στα έργα του Zerzan παρατίθενται ιδέες των Horkheimer, Adorno, Chomsky, Marx και Freud, ακόμη και του Ulrich Beck, καθώς και πλήθος εθνολογικών περιγραφών και στοιχείων. Πολλές φορές, όμως, όλο αυτό το υλικό δεν αξιολογείται συστηματικά, αλλά απλώς παρατίθεται, για να δοθεί η εντύπωση ότι οι ιδέες του Zerzan έχουν επιστημονική επικύρωση. Από την άλλη, δεν διστάζει να «διορθώνει» επιστημονικές ιδέες με τις οποίες διαφωνεί. Ενδεικτικά, ονομάζει «αντιδραστικό σφάλμα» την επιστημονική θέση του γλωσσολόγου Chomsky για την αναγκαιότητα της γλώσσας στην ανάπτυξη του νου, χωρίς να έχει αντεπιχείρημα για τη δική του άποψη (δηλ. ότι η νοημοσύνη αναπτύσσεται ανεξαρτήτως της γλώσσας). Πρβλ. John Zerzan, “Who is Chomsky?,” στον ίδιο *Running on emptiness: the pathology of civilization* (Λος Άντζελες: Feral House, 2002), 140-144. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://theanarchistlibrary.org/library/john-zerzan-who-is-chomsky>. Όπως ο Zerzan εγκωμιάζει τις υλικές κατασκευές του προπολιτισμικού ανθρώπου (π.χ. εργαλεία ή σχέδια), αλλά αποδοκιμάζει τον «πολιτισμό», χωρίς να παρατηρεί ότι αντιφάσκει, έτσι και αναγνωρίζει τη θετική αξία της νοημοσύνης, επιτιθέμενος, ωστόσο, ταυτόχρονα στην αφηρημένη λογική σκέψη και στη γλώσσα, ως μορφές «αλλοτρίωσης».

25. Νιλ Πόστμαν, *Η πυξίδα του μέλλοντος: πώς το παρελθόν μπορεί να βελτιώσει το μέλλον μας*, μτφρ. Κάτια Μεταξά (Αθήνα: Καστανιώτης, 2002), 63-65. Αν ο Γουτεμβέργιος, λέει ο Postman, γνώριζε πως η τυπογραφία θα ευνοήσει την εδραίωση του Προτεσταντισμού ή οι ασκητές καλόγεροι του 13ου αιώνα είχαν υποψιασθεί ότι το μηχανικό ρολόι θα εξελισσόταν σε εργαλείο του βιομηχανικού καπιταλισμού, ίσως να μην προχωρούσαν σε αυτές.

26. Σχετικά με αυτό, ο Alain C. γράφει εύστοχα πως ο Zerzan αυθαιρετεί στις διαπιστώσεις του περί μη κρεοφαγίας στους τροφοσυλλέκτες. Alain C., “Ο John Zerzan και η πρωτόγονη σύγχυση,” στο Alain C., Sheppard, Zerzan & Zarach, *Αναρχισμός vs Πρωτογονισμός*, 11-14 και 32.

27. Υπάρχουν, για παράδειγμα, ομάδες Ινδιάνων που εκδηλώνουν πολύ πιο φιλική και εξωστρεφή συμπεριφορά σε σχέση με άλλες ομάδες Ινδιάνων. Michael J. Harner, “Στον πρωτόγονο κόσμο: ο άνω Αμαζόνιος,” στον ίδιο, επ., *Παραισθησιγόνα και σαμανισμός*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας (Αθήνα: Ηριδανός, 2015), 32. L. Bryce Boyer, Ruth M. Boyer & Harry W. Basehart, “Σαμανισμός και χρήση του περγότ στους Απάτσι του ινδιάνικου καταυλισμού Μεσκαλέρο,” στο Harner, επ., *Παραισθησιγόνα και σαμανισμός*, 98-99.

28. Πηγή: <https://ourworldindata.org/ethnographic-and-archaeological-evidence-on-violent-deaths>.

29. Ο Zerzan συμφωνεί με τον Marshal Sahlins στο ότι πλήθος «πρωτόγονων» πληθυσμών ζει υπό συνθήκες που προσιδιάζουν στον «πρωτόγονο κομμουνισμό» που εξήρε ο Marx, απορρίπτει εντούτοις τον ισχυρισμό του ότι ο πολιτισμός, τον οποίο ταυτίζει με εξορθολογισμό και εκμετάλλευση, είναι συνομήλιος με το ανθρώπινο γένος και δεν αναγνωρίζει την κατασκευή εργαλείων ως πολιτισμική πρακτική. Στην ιστορία της ανθρωπότητας, μας λένε, όμως, σήμερα διάφοροι ανθρωπολόγοι, δεν υπάρχει τίποτα το βιολογικό που να είναι εντελώς «ανέγγιχτο» από το πολιτισμικό, αφού πάντοτε οι φυσιολογικές ανθρώπινες λειτουργίες εκφράζονται μέσα σε (αλλά και περιορίζονται από) ένα πλέγμα πολιτισμικών πρακτικών. Δεν υπήρξε η «φυσική κατάσταση», διότι η κάθε ανθρώπινη κοινωνία χρησιμοποιεί συμβολικές αναπαραστάσεις για να συνδεθεί με το εξωτερικό περιβάλλον της. Stanley Jeyaraja Tambiah, *Μαγεία, επιστήμη, θρησκεία και το φάσμα της ορθολογικότητας*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης (Αθήνα: Ηριδανός, 2014), 231. Πρβλ. επίσης Μπονισλάβ Μαλινόφσκι, *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*, μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης (Αθήνα: Καστανιώτης, 1993), 185-186. Agustin Fuentes, *Γιατί πιστεύουμε: η εξέλιξη και ο ανθρώπινος τρόπος ύπαρξης*, μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2023), 219-220. Marshall Sahlins, *Η δυνατή ψευδαίσθηση της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2010), 129-130. Από τη σκοπιά του Sahlins, οι απόψεις του Zerzan θα έμοιαζαν σαν μία ριζοσπαστική εκδοχή «κρουσισμού», στηριγμένου στην αντιστροφή του μύθου της κακής ανθρώπινης φύσης, σε μία πρωταρχικά αγνή ανθρώπινη φύση που, σε κάποιο χρονικό σημείο, καταλήγει να «διαφθείρεται» από τον πολιτισμό.

30. Η «σότητα» των τροφουσλλεκτικών κοινωνιών στην πραγματικότητα συνυπάρχει με ποικίλες μορφές ηλικιακών, έμφυλων και οικογενειοκρατικών διακρίσεων. Fuentes, *Γιατί πιστεύουμε: η εξέλιξη και ο ανθρώπινος τρόπος ύπαρξης*, 219-220. Πρβλ. επίσης Κουραβέλος, “Επίμετρο,” στο *Κοινωνίες μοιράσματος: οι σύγχρονοι απλοί τροφουσλλέκτες*, 287-290.